

Universitatea Babeș–Bolyai din Cluj-Napoca
Facultatea de Litere
Departamentul de limbi și literaturi slave
Specializarea Limba și literatura ucraineană

***DOUĂ DECENII
de la înființarea specializării
Limba și literatura ucraineană
la Facultatea de Litere –
Universitatea Babeș–Bolyai din Cluj-Napoca***

*** VOLUM ANIVERSAR ***

Editori

Ioan Herbil

Mihaela Herbil

Casa Cărții de Știință
Cluj-Napoca

Editura RCR Editorial
București

2020

Referenți științifici:

Prof. univ. dr. habil. **Volodymyr ANTOFIYCHUK**
Universitatea „Yurii Fedkovyci”, Cernăuți, Ucraina

Prof. univ. dr. habil. **Serhii LUCHKANYN**
Institutul de Filologie a Universității Naționale
„Taras Șevcenko”, Kiev, Ucraina

Conf. univ. dr. **Dorin-Ioan CHIRA**
Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, România

© Autorii, 2020

Redactor: **Ioan HERBIL**

Coperta: **Vasile Gabriel HUTERA**

Tehnoredactare computerizată: **Mihaela HERBIL**

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Două decenii de la înființarea specializării Limba și literatura
ucraineană la Facultatea de Litere - Universitatea Babeș-Bolyai din
Cluj-Napoca : volum aniversar / ed.: Ioan Herbil, Mihaela Herbil. –
Cluj-Napoca : Casa cărții de știință, 2020
Conține bibliografie
ISBN 978-606-17-1712-5

I. Herbil, Ioan (ed.)

II. Herbil, Mihaela (ed.)

378

Editura *Casa Cărții de Știință* este acreditată CNCS.

București : Editura RCR Editorial, 2020
ISBN 978-606-745-085-9

Lucrare finanțată de
UNIUNEA UCRAINENILOR DIN ROMÂNIA

CUPRINS / ЗМІСТ / CONTENT

<i>Cuvânt de salut din partea Rectorului Universității Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca</i>	9
<i>Cuvânt de salut din partea Decanului Facultății de Litere</i>	11
<i>Cuvânt de salut din partea Directorului Departamentului de limbi și literaturi slave</i>	13
<i>Cuvânt de salut din partea Președintelui Uniunii Ucrainenilor din România</i> ...	17
<i>Cuvânt înainte</i>	21

DORIN-IOAN CHIRA (România), <i>Specializarea Limba și literatura ucraineană la Facultatea de Litere, Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca</i>	33
--	----

Lingvistică / Мовознавство / Linguistics

ALLA ANTOFIICHUK, VOLODYMYR ANTOFIICHUK (Ucraina), <i>Мовна особистість Сидонії Никорович у листах</i>	42
IELYZAVETA BARAN, ADALBERT BARAN (Ucraina), <i>Угорські лексичні запозичення у мові творів західноукраїнських письменників</i>	52
LJUDMILA DOVBNIA (Ucraina), <i>Семантична історія праслов'янських лексем на позначення процесу горіння та його наслідків в українській мові</i>	68
INNA GOROFYANYUK (Ucraina), <i>Іншомовні запозичення в говірках Центрального Поділля</i>	78
IOAN HERBIL (România), <i>Supranume și porecle din Lunca la Tisa (județul Maramureș)</i>	96
MYKHAILO KONDOR (Ucraina), <i>3 історії нової української літературної (стандартної) мови: дискусійні питання</i>	111
OLENA KULBABSKA (Ucraina), <i>Буковинський колорит прозової мови Володимира Михайловського</i>	126
ANTONINA RADCHENKO (Ucraina), <i>Основи наукового вивчення наголосу української мови</i>	138

CRISTINA SILAGHI (România), <i>Despre Rai și Iad în limbile română și ucraineană</i>	150
ANASTASIA VEHESH (Ucraina), <i>Своєрідність літературно-художніх антропонімів з роману «Характерник» Василя Шкляра</i>	157

Cultură și literatură / Культура й література / Culture and Literature

TETYANA CHONKA (Ucraina), <i>Аналітичний огляд сучасної української літератури</i>	169
OKSANA FILATOVA (Ucraina), <i>Наративні стратегії моделювання образів Іншого / Чужого: метропольний дискурс та контрдискурс «периферії»</i>	179
OLGA KHAMEDOVA (Ucraina), <i>Народні авторки часопису “Жіноча воля” (1932-1939): феміністична література для читачки нефеміністки</i>	191
LIDIJA KOVALETS (Ucraina), <i>Тарас Шевченко в сьогочасній університетській практиці (із досвіду викладання одного історико-літературного курсу)</i>	202
MARIANA LANOVYK, ZORIANA LANOVYK (Ucraina), <i>Модуси мовчання в поезії Ігоря Калинця</i>	216
YAROSLAVA MURAVETSKA (Ucraina), <i>Постструктуралізм і соцреалізм: текст – симулякр – реальність (на прикладі біографії та творчості А. Головка)</i>	235
ROMAN PETRAȘUC (România), <i>Legende și motive mitice în ciclul gogolian „Serile în cătunul de lângă Dikanka”</i>	248
MYKOLA VAS’KIV (Ucraina), <i>Становлення великого таланту: генеза творчості В’ячеслава Медведя до збірки оповідань «Розмова»</i>	257
FELICIA VRÂNCEANU (Ucraina), <i>Modele mentale și crize ale identității în romanul „Darusea cea dulce” de Maria Matios</i>	275

Cultura limbii și dialog intercultural / Культура мови та міжкультурний діалог / Language Culture and Intercultural Dialogue

MYKOLA BARAKHTYAN (Ucraina), <i>Значення самотійної роботи у формуванні комунікативної компетентності майбутнього вчителя в процесі професійної підготовки</i>	282
---	-----

OLEH BELEY (Polonia), <i>Юридична регламентація як фактор впливу на офіційні власні назви української мови XXI ст. у призмі законодавства посттоталітарної Центрально-Східної Європи</i>	289
OLHA BYKOVA (Ucraina), <i>Історичні особливості функціонування репортажу в українській пресі</i>	299
CĂTĂLIN DEHELEAN (România), <i>Momente din viața părintelui Maksym Sandovyci</i>	313
OLENA GOROSHKINA, LIUDMYLA POPOVA (Ucraina), <i>Компетентнісно орієнтовані завдання як засіб формування комунікативних умінь учнів 10-11 класів</i>	323
SVITLANA HOROBETS (Ucraina), <i>Формування риторичної компетентності майбутніх учителів української мови і літератури засобами мовної гри</i>	334
STANISLAV KARAMAN, OLHA KARAMAN, NATALIA BOHDANETS-BILOSKALENKO (Ucraina), <i>Реалізація полікультурних засад у змісті українськомовної освіти шкіл для національних меншин</i>	343
NATALIIA KONDRATENKO (Ucraina), <i>Методичні орієнтири формування комунікативної компетентності майбутніх журналістів на засадах лінгвокультурології</i>	352
SERHII LUCHKANYN (Ucraina), <i>Особливості тлумачення й реценції античності класицистами та просвітниками: спільне й відмінне</i>	365
OLENA ROSINSKA, OLENA VOSKOBOYNIKOVA-GUZEVA, OKSANA ZHURAVSKA, YULIIA NESTERIAK (Ucraina), <i>The Main Association Types of the "Information Culture" Concept among the Students Majoring in Journalism</i>	377

Recenzii / Рецензії / Reviews

VOLODYMYR ANTOFIICHUK (Ucraina), <i>Іван Гербіл як дослідник української антропонімії Марамороцини</i>	390
MIHAELA HERBIL (România), <i>Іван Федько – майстер душі</i>	395
SERHII LUCHKANYN (Ucraina), <i>Діалог славістів на початку XXI століття – VII</i>	399
DORIN-IOAN CHIRA (România), <i>Ioan Herbil, „Substantivul și adjectivul în limba ucraineană contemporană”</i>	405

ОСНОВИ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ НАГОЛОСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Антоніна Радченко

Інститут філології Київського університету

імені Бориса Грінченка, Україна

radchenko.a.f@gmail.com

Анотація. У статті обґрунтовано теоретичні основи вивчення наголосу української мови, описано внесок науковців у розвиток української акцентології та проблеми наголошування слів різних граматичних груп, виокремлено закономірності наголошування самостійних частин мови, схарактеризовано лексико-граматичні (розрізнявальні) функції наголосу української мови.

Ключові слова: наголос української мови, акцентологія, ознаки та види наголосу, основні правила наголошування слів, функції наголосу.

Abstract. The Foundations of Scientific Study of Stress in the Ukrainian Language. In the article, the theoretical foundations of the study of stress in the Ukrainian language are substantiated, the contribution of scientists into the development of Ukrainian accentology and the issue of stressing words belonging to different grammatical groups are defined, the pattern of stress of basic parts of speech are distinguished and lexico-grammatical (differentiating) functions of stress in the Ukrainian language are described.

Keywords: stress in the Ukrainian language, accentology, features and types of stress, key word stress rules, stress functions.

Постановка проблеми. Пошуки шляхів і методів удосконалення процесу вивчення наголосу української мови є актуальною проблемою. Система наголосу української мови, як і інших східнослов'янських, сформувалася внаслідок історичного розвитку праслов'янської й староукраїнської систем. У праслов'янській мові акцентований голосний характеризувався не тільки наголосом, а й певною довготою або короткістю й відповідною інтонацією. На східнослов'янському ґрунті розмежування довготи і короткості, а також інтонацій зникло, і в словах зберігся лише наголос.

Процес вивчення наголосу української мови спрямований на озброєння знань, удосконалення мовних умінь і навичок суб'єктів навчального процесу задля розвитку культури мовлення, нормативного наголошування слів, усвідомлення фоностильового розмаїття літературної мови. Успішне формування та вдосконалення мовленнєвих умінь можливе за умови систематичної й цілеспрямованої роботи над формуванням особистості, яка володіє значним обсягом знань, розвиненим звуковим, граматичним ладом, здатністю вибирати мовний засіб, що відповідає меті, умовам і змісту спілкування, надавати висловлюванню відповідного стилістичного забарвлення, усвідомлено доби-

рати образні засоби, уникати помилок в усному й писемному мовленні. Ця робота має бути послідовною, базуватися на вивченні в єдності системи мовних одиниць і правил їх функціонування, процесі реалізації мовних одиниць у мовленнєвих актах, а також активізації внутрішніх резервів суб'єктів освітнього процесу: їхнього мислення та доцільному використанні здобутих знань.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблема вивчення наголосу в мовознавчій науці не є новою. Її неодноразово досліджували класики наукової думки й продовжують досліджувати сучасні науковці. Вчення про наголос в українській мові має свою історію.

Перші акцентовані пам'ятки в східних слов'ян припадають на XIV ст. Проте систематично й більш-менш послідовно ставляться наголоси на кожному слові в українських пам'ятках тільки з другої половини XVI – до кінця XVIII ст. Явища наголошування слів, що позначаються терміном «просодія», простежуються в стародавніх українських граматиках. Як вчення про наголос просодія є окремою складовою частиною граматики Л.Зизанія, що вийшла 1596 року, граматики М. Смотрицького, яка видана в 1619 році. У недавньо віднайденій рукописній граматиці Івана Ужевича «у розставленні знаків наголосу автор непослідовний, а в окремих випадках має місце навіть розбіжність у наголошенні тієї ж самої граматичної форми...». На важливе значення наголосу в процесі навчання мови вказує у своїй граматиці О. Павловський (1818 р.).

У граматичних працях першої половини XIX ст. терміну «наголос» відповідає «слогоудареніє» («просодія»), в інших джерелах цього періоду – «голосовдар» і «гласовдар». Лише в пізніших посібниках і підручниках (приблизно з другої половини XIX ст.) починається поширення терміна «наголос», і просодія вже не завжди вважається частиною граматики. Наголосові відповідає термін «акцент», який походить з латинської мови (accentus < ad + cantus, що означає – приспів). Звідси виникла й назва науки про наголос – акцентологія, яка зародилася наприкінці XIX ст., а сам термін «акцентологія» вперше в науковий вжиток увів Р.Ф. Брандт. Відтак у підручниках, навчальних посібниках акцентологію потлумачено як розділ мовознавства, в якому вивчається система словесних наголосів та історичні зміни їх в окремій мові або в групі споріднених мов.

Значний внесок у розвиток української акцентології зробив Л. Булаховський. Ще в 20-ті роки науковець опублікував цінні розвідки з історії українського наголосу. Підсумком тривалих досліджень закономірностей наголошування слів є посібник Л. Булаховського «Український літературний наголос (характеристика норми)», що вийшов 1943 року в м. Уфі, який у 1947 році було перевидано з деякими доповненнями. У доробку автор, по-

даючи в синхронному плані наголошування слів та їх граматичних форм, описав акцентуаційну систему української мови. Ця робота й тепер має теоретичну і практичну цінність під час визначення нормативності наголосу слів сучасної літературної мови, при укладанні словників, вона також дає корисний фактичний матеріал для порівняльно-історичних студій із слов'янської акцентології.

Основи наукового вивчення наголосу української мови закладені в працях О.О. Потебні. В роботах інших дослідників першої половини ХХ століття (К. Ганкевича, І. Верхратського, І. Гануша, Є. Тимченка, А. Кримського та ін.), в яких розглядалися деякі питання наголошування слів різних граматичних груп. Однак ці перші спроби мають здебільшого описовий характер. По-справжньому наукове дослідження наголосу почалося тільки з II половини ХХ ст. Воно ведеться в кількох аспектах: 1) вивчення процесу становлення українського наголосу в зв'язку з історичним розвитком мови (З.М. Веселовська, В.Г. Складенко); 2) дослідження теоретичних питань наголосової системи української мови в порівняльно-історичному плані (Л.А. Булаховський, В.Г. Складенко); 3) систематизація наголосу літературної мови шляхом вивчення лексикографічних джерел, мови творів письменників, усного літературного мовлення (Л.А. Булаховський, З.М. Веселовська, А.П. Білоштан, В.М. Винницький); 4) характеристика системи українського акцентування, аналіз закономірностей наголошування різних частин мови (Л.А. Булаховський, В.М. Русанівський, М.М. Пилипський, Л.Л. Гумецька, І.М. Керницький, В.М. Винницький, Г.Х. Щербатюк, Н.Ф. Клименко, О.В. Романченко, М.І. Погрібний та ін.); 5) пояснення лексико-граматичних (розрізнявальних) функцій наголосу (В.М. Винницький); 6) експериментальне дослідження словесного наголосу (І.О. Бровченко); 7) висвітлення деяких питань діалектного наголосу (П.П. Чучка, І.Г. Матвіяс, Г.П. Клепикова, А.Д. Очеретини, Д.Г. Бандрівський, Я.О. Пура та ін.). Важливе значення для вивчення української акцентології має праця В.М. Винницького "Наголос у сучасній українській мові" (1984 р.), в якій аналізуються акцентаційні особливості наголошування самостійних і службових слів [1; 2; 8; 9].

Упродовж двадцяти років третього тисячоліття у видавництвах "Вища школа", "Освіта", "Либідь", "Літера", "Ленвіт", "Академія", «Ранок» вийшла велика кількість книг фундаментального дослідження "Вступ до мовознавства", "Загальне мовознавство", "Сучасна українська літературна мова", "Методика навчання української мови в загальноосвітніх навчальних закладах", "Рідна мова", "Словники-довідники", "Довідник з сучасної української мови", в яких дослідники Н.І. Тоцька, А.О. Білецький, С.І. Головащук, О.М. Біляєв, В.С. Вашуленко, М.І. Пентиліук, М.Я. Плющ, Л.І. Мацько, М.П. Кочерган, Ю. А. Карпенко, С.В. Семчинський, В.В. Лобода, Л.Ю. Шевченко, С.О. Караман, О.В. Караман, З.П. Бакум, О.М. Горошкіна порушують

проблеми присвячених характеристиці закономірностей українського акцентування [6; 7; 10; 11; 12; 14].

Водночас такий важливий аспект, як теоретичні основи навчання наголосу української мови в закладах освіти, залишався досі поза увагою дослідників.

Мета статті – обґрунтувати необхідність проведення науково-дослідної роботи, спрямованої на вивчення фонетичної природи наголосу української мови, внесок науковців у розвиток української акцентології, виокремлення нормативного наголошування слів різних граматичних груп, лексико-граматичних (розрізнявальних) функцій наголосу української мови.

Аналіз спеціальної літератури дав змогу констатувати, що за своїм характером наголос в українській мові, як і в більшості слов'янських мов, є переважно динамічний, тобто силовий, заснований на силі видиху: наголошений голосний у складі виділяється посиленням м'язової напруги й натиску видихуваного струменя повітря, що збільшує силу голосу. Динамічно наголос в українському слові відносно слабкий: видихова енергія – у порівнянні з іншими слов'янськими мовами – загалом значно рівномірніше розподіляється між його складами, тому наголошений склад не різко виділений з-поміж інших складів слова, наголос мало зосереджений на ньому, він поодинокі склади в слові, сказати б, координує, а не підпорядковує собі. Український наголос у своїй основі є силовий, поєднує в собі елементи наголосу часокількісного (при якому наголошений склад виділяється більшою тривалістю, тобто подовженням голосного звука) і музичного, або тонічного (коли наголошений склад вирізняється підвищенням або зниженням голосового тону). Н. Тоцька наголос української мови визначає як якісний, кількісний і силовий одночасно, проте визначальною його якістю є саме кількість [13].

Фонетична природа наголосу української мови

Характеристика наголосу за фонетичною природою	Характеристика наголосу за ознаками	Приклади
Кількісний (довготний, квантитативний) від. лат. <i>quantitativus</i> – кількісний)	Виділення складу більшою тривалістю звучання. Наявний у тих мовах, де немає розрізнення довгих і коротких голосних	<i>мрі-я-ти</i> , <i>му'-дрість</i>
Якісний	Наголошені складотворчі голосні вимовляються чітко, виразно, не змішуються у вимові із сусідніми звуками: [e ⁿ], [и ^e], [о ^y]	Порівняйте: <i>вєснi</i> і [вe ⁿ -сна́], <i>го́луб</i> і [го ^y -лу́б-ка], <i>зимно</i> і [зи ^e -ма́]

Динамічний (силовий)	Наголошений складотворчий звук вимовляється з більшою напруженістю артикуляції й більшим напором видихуваного повітря	<i>ле-кція</i> <i>не-бо</i> <i>ро-ді-на</i>
----------------------	---	---

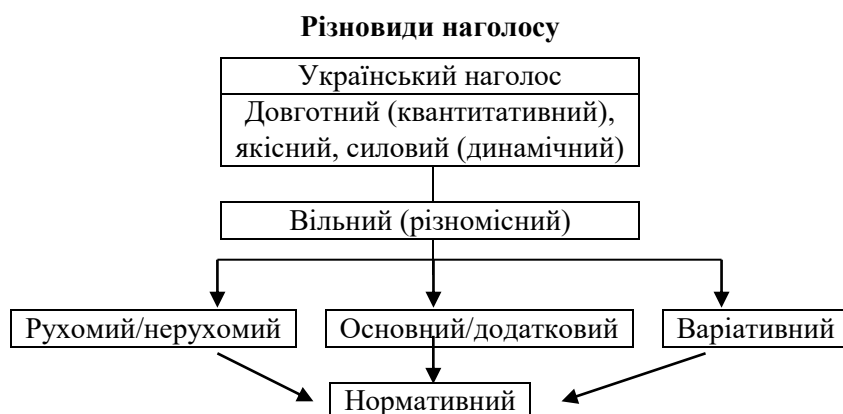
В українській мові наголос не закріплений за певним складом, тому за розміщенням у слові, за зміною позиції характеризується за такими різновидами: **вільний (різномісний); нерухомий і рухомий; основний, додатковий, або побічний, варіативний, нормативний.**

Вільний (різномісний) наголос, бо він позиційно не закріплюється за певним складом, а може падати в різних словах на будь-який склад. Наприклад: *один, добре, боротьба*.

Словесний наголос української мови буває **нерухомий і рухомий**. **Нерухомим** він вважається тоді, коли в усіх формах певного слова наголошується той самий склад (морфема): *збі́рник, збі́рника, збі́рником, ...; збі́рники, збі́рників* і т. д.; *то́впитися, то́впишся, то́впиться, то́впляться* й т. д. Якщо ж у різних формах одного й того ж слова наголос змінюється (переміщується), то в таких випадках він кваліфікується як **рухомий**: *а́втор, а́втора*, але *авторі́, авторі́в* і т. д.; *пи́сати, пишу́, пи́шеш, пи́шемо, пи́сав* і т. д. Проте поняття нерухомого й рухомого наголосу з погляду фонетичного й морфологічного не завжди збігається. Так, з фонетичного погляду наголос є рухомий тоді, коли він припадає на різні склади відповідних форм одного слова, у той час як з погляду морфологічного наголос вважається рухомим лише тоді, коли наголошуються різні морфеми. Якщо наголос пересувається в межах однієї й тієї ж морфеми, то він є рухомим тільки з фонетичного погляду. Такі випадки в українській мові, як і в інших східнослов'янських, не часті. Вони відомі в кількох трискладових іменниках середнього роду з акцентованим першим складом, у яких у відмінкових формах множини наголос переходить на другий склад кореня: *де́рево – дере́ва, дзе́ркало – дзерка́ла, ко́лесо – колéса, о́зеро – озе́ра, че́рево – черéва*. Наголос переміщається в межах кореня й у деяких повноголосних формах іменників жіночого роду з флексивним наголошуванням в однині, крім знахідного відмінка, де в більшості з них наголос відтягується на перший склад кореня. Такі іменники й у множині вживаються з наголосом па першому складі кореня, і який лише в родовому відмінку пересувається на другий склад кореня: *борода́ – бо́роди, борі́д, бо́родам* і т. д.; *борона́ – бо́рони, борі́н, бо́ронам* і т. д.; *голова́ – го́лови, голі́в, головáм* і т. д.; *сковорода́ – скóвороди, сковорі́д, скóвородам* і т. д.; *сторона́ – сто́рони, сторі́н, сто́ронам* і т. д.; *череда́ – че́реди, чері́д, че́редам* і т. д.

Різномісність і рухомість наголосу пов'язані з процесом історичного розвитку української мови, а саме: значними змінами у фонетичному складі слів, зокрема занепадом зредукованих голосних, розвитком повноголосних форм та ін.

Багатоскладові слова, а особливо складні, крім **основного** наголосу, можуть мати ще й **додатковий**, або **побічний**, що характеризується меншою силою. Він також позначається при потребі спеціальним значком, наприклад: *дванадцятику́тник, дєрогєофізичний, вуглепостача́льник*. Деякі складні слова (вони звичайно пишуться через дефіс) мають два головні наголоси, наприклад: *кліні́ко-діагно́стичний, кера́міко-метале́вий* [12]. Незважаючи на зміну місця наголосу в багатьох словах у зв'язку із словозміною й словотворенням, в українській мові наголошування характеризується сталою системою і яскраво вираженими закономірностями. **Нормативне** наголошування є необхідною ознакою культурного й грамотного мовлення [13].

Хоч система наголошування в українській мові досить складна, у випадках сумніву слід необхідно звертатися до словників, проте спостерігаються й деякі закономірності в наголошуванні слів, які визнано як нормативний наголос, що виявляє себе в різних частинах мови:

1. Віддієслівні іменники середнього роду на **-ання**, у яких більше двох складів, мають наголос, як правило, на суфіксі: *навча́ння, завда́ння, запи́тання, чита́ння, визна́ння, вида́ння, пізна́ння, посла́ння*. Але є й відхилення від цього правила: *обла́днання* (набір механізмів тощо), *не́хтування*, *бі́гання*, *ко́взання*.

2. Наголос у багатьох іменниках жіночого роду із суфіксом **-к(а)** у множині переходить на закінчення – *вказі́вка – вказі́вкі, учі́телька – учителькі́, ласті́вка – ласті́вкі, го́лка – голкі́, піса́нка – писанкі́*; але: *ро́дичка – родічки, сусі́дка – сусі́дки, верхі́вка – верхі́вки*.

3. У багатьох двоскладових прикметниках наголос падає на закінчення: *вузький, кружний, легкий, липкий, мілкий, низький, новий, нудний, пісний, різкий, сипкий, скучний, стійкий, стічний, страшний, твердий, тісний, тонкий, трудний, тяжкий, черствий, чіткий, чуткий, шкільний*.

4. У прислівниках, утворених від таких прикметників, наголос падає на перший склад: *вузько, легко, мілко, нудно*.

5. У дієсловах перший склад закінчень **-емо, -имо, -ете, -ите** не наголошується: *несемо́, несете́* (а не *несемо́, несете́*); *ідемо́, ідете́* (а не *ідемо́, ідете́*); *підемо́, підете́, будемо́, будете́, гуркоче́мо, гуркоче́те; гуркотимо́, гуркотите́; залиши́мо, залиши́те*.

В українській мові є доволі значна кількість слів, в яких наголос є нормативним, тому наголошений склад у них треба запам'ятати, зокрема закріплений/нормативний наголос визначено в таких словах: *аге́нт, бю́летень* (множина: *бю́летені*), *куліна́рія, ві́падок, гляда́ч, діало́г, докуме́нт, засу́ха, моноло́г, імя́, катало́г, некроло́г, експе́рт, же́врити, кварта́л, кіломе́тр, ко́лія, компро́міс, кропи́ва, мере́жа, одина́дцять, озна́ка, опто́вий, парте́р, па́сквіль, пеня́, пере́пис, пере́пустка, пі́на, предме́т, прі́ятель, прі́ятельница, ра́зом, руко́пис, сере́дина, сі́льськогоспода́рський, спі́на, спі́вробі́тник, тіту́льний, урочи́стий, фено́мен, це́мент, це́нтнер, чергові́й, чоти́рнадцять, шо́фєр* [3].

Часом у мовленнєвій практиці наголос переноситься на прийменники *по́, зо́, за́*, а ненаголошеними виступають повнозначні слова, які йдуть після них: *Блукав я по́ світу чимало. (М. Рильський.); Сад потягається зо́ сну. (М. Рильський.); Таки він притулив, усі зібравши сили, дверей щось зо́ двоє. (М. Рильський)*. Таке переміщення наголосу буває й у поодиноких стійких словосполучах: *кишки рвати зо́ сміху*. Чималу роль у становленні системи наголошування відіграє поетичне мовлення. Хоч, правда, воно має ще й свої специфічні особливості, бо не завжди в поезії граматичні наголоси слів та їх форм збігаються з наголосами ритмічними чи функціонально навантаженими. Однак загалом у поетичному мовленні відбиваються основні закономірності й тенденції наголошування слів. Тому поезія, безперечно, є необхідним і невичерпним матеріалом для вивчення й дослідження акцентуаційної системи української мови [13].

В українській мові є слова, в наголошенні яких найімовірніше трапляються ті або інші утруднення. Це, зокрема:

1. Слова, в яких мовцями найчастіше допускаються акцентологічні помилки: *аге́нт, ака́фіст, бобсле́й, ві́падок, катало́г, каучу́к, кварта́л, листопа́д, обіця́нка, оме́ла, пере́пустка, сі́льськогоспода́рський, тарáнтул, украї́нський, це́мент, це́нтнер*.

2. Слова з подвійним наголошенням. У таких словах наводяться обидва наголоси. Хоча словник пропонує для вжитку насамперед перший варіант наголошення, це аж ніяк не означає, що другий уживати не рекомендується.

Часто навіть навпаки – є сигналом, що, крім указанного першим, існує ще й інший варіант: *весняний* і *весняний*, *вітчизняний* і *вітчизняний*, *комбайнер* і *комбайнер*, *користування* і *користування*, *первісний* і *первісний*, *щіліна* і *щіліна*. Коли якийсь із цих наголосів уживається рідше, про це застерігається відповідною позначкою: *чєрга* і *рідше черга*, *шкерєберть* і *рідше шкереберть*.

3. Слова й словосполучення, наголошення яких пов'язане з їхньою семантикою: *артікул* і *артикул*, *атлас* і *атлас*, *кулик* і *кулік*, *ласо* і *ласо*, *нізащо* і *ні за що* та *ні за що*, *паша* і *паша*, *пора* і *пора*, *характерний* і *характерний*; слова, наголошення додаткових граматичних форм яких різняться залежно від змісту: *бал* (банкет) у множині має наголос *бали*, *балів*, а *бал* (одиниця виміру) – *бали*, *балів*; *фунт* (міра маси) у множині має наголос *фунті*, *фунтів*, а *фунт* (грошова одиниця) – *фунти*, *фунтів*.

4. Дієслова, в яких за допомогою наголосу розрізняються доконаний і недоконаний вид (*виводити* і *виводити*, *закликати* і *закликати*, *навозити* і *навозити*, *розносити* і *розносити*), а також віддієслівні іменники з відтінками закінченості і незакінченості дії: *використання* і *використання*, *скликання* і *скликання*.

5. Слова з рухомим наголосом. Якщо в закінченні того або іншого непрямого відмінка іменника відзначено перехід наголосу, то це є свідченням того, що в усіх подальших відмінках цей перехід зберігається: *багаж*, -у, -ем. і т. д.; *трактор*, -а, мн. -и, -ів і т. д. Граматичні форми множини іменників іноді можуть наводитися й тоді, коли наголос у них хоч і не відрізняється від наголосу в однині, але викликає в мовців певні сумніви: *волошка*, д. ім. -ці, мн. -ици, -шок (бо побутує наголос і *волошки*; так само: *каюльож*, -і, ор. -ею -жи, -южі, -юж; *кофта*, -и, мн. *кофти*, *кофт*; *лопата*, -и, мн. -ати, -ат; *спідниця*, -і, ор. -ею, мн. -иці; -иць).

6. Вибірково – в складніших випадках – похідні утворення, в яких наголошення відрізняється від наголошення вихідного слова: *абетковий* (хоч *абетка*), *заліковий* (хоч *залик*) [15].

Як показують результати вступних випробувань на філологічні факультети університетів, випускники загальноосвітніх шкіл найбільше помилок допускають під час виконання завдань з фонетики. І хоч у системі вправ з фонетики української мови одне з чільних місць належить формуванню вмінь і навичок правильності наголошування слів, на жаль, у мовленні абітурієнтів найбільша кількість помилок на неправильне наголошування слів: 1) з подвійним наголошуванням і однаковим значенням: *боляче*, *візволєння*, *заголовок*, *пітьма*, *також*, *фарфор*, *вразливий*, *ялінковий*, *юрміться*; 2) з подвійним наголошуванням і різним значенням: *замок* (фортеця), *замок* (прилад); *ко́лос* (частина рослини), *ко́лос* (велетень); *сі́м'я* (насіння), *сі́м'я* (родина); 3) у наголошуванні лінгвістичних термінів: *алфа́віт*, *апо́строф*,

діалог, ознака, фраза, фразовий наголос, дікурс, дислалія; 4) у наголошуванні слів, правильність наголошування яких перевіряється за допомогою словників: безперестану, безперестанку, глинозем, чорнозем, діди, прадіди, потребувати, імення, веретено, вітчим, веселенький, тримати, перетримати, докорінний, корінний, морський, приморський, скісний, навскісний, стінний, пристінний, коромисло, кропива, петля, причіп, тополя, черпати, ускочити, решето, обілля, облила, мережа, маячний (маяк), маячний (маревний), ковзко, ковзкий, запонка, жорстко, жорсткий, вимова, вимога, весло, весловий.

Для запам'ятання правильності наголошування поданих слів доцільно подавати їх суб'єктам освітнього процесу з виділенням наголошуваного складу, що й сприятиме успішному засвоєнню правильності їх наголошування, наприклад: безперестану, безперестанку, глинозем, чорнозем, діди, прадіди, потребувати, імення, веретено, вітчим, веселенький, тримати, перетримати, докорінний, корінний, морський, приморський, скісний, навскісний, стінний, пристінний, коромисло, кропива, петля, причіп, тополя, черпати, ускочити, решето, обілля, облила, мережа, маячний (маяк), маячний (маревний), ковзко, ковзкий, запонка, жорстко, жорсткий, вимова, вимога, весло, весловий.

Головна причина такого стану полягає в тому, що більшість випускників шкіл не розуміють значення фонетики, слабо знають закономірності звукової системи, поверхове уявлення мають про акустичну й фізіологічну природу звуків, природу наголосу, особливості модифікацій звукосполук, чергування, спрощення, в результаті чого не помічають грубих помилок, які допускають в усному мовленні.

Наголос має фонологічне значення. Він виконує **конститутивну, ідентифікаційну, синтагматичну, стилістичну, диференційну та парадигматичну** (словорозрізнявальну і форморозрізнявальну) функції.

Основною функцією словесного наголосу є **конститутивна**, тобто фонетичне об'єднання звуків у слово: навколо наголошеного складу групуються ненаголошені. Під наголосом голосні звуки чуються чітко й виразно, поза наголосом деякі з них змінюють свою кількість і якість. Кожне повнозначне слово, як відомо, має своє постійне наголошування, тобто наголос є індивідуальною (зовнішньою) ознакою слова і його форм. Якщо деякі слова навіть і функціонують у літературному мовленні з дублетним акцентуванням, то один із цих наголосів є **основним**, більш уживаним (у словниках він ставиться на першому місці), а другий – **паралельний, допустимий**. Службові слова (інколи й деякі самостійні, наприклад, односкладові займенники та ін.) у потоці мовлення не наголошуються, а передають, як правило, свій наголос повнозначному слову.

Наголос – спосіб вимови слова, важливий засіб створення фонетичної цілісності, фонетичної єдності слова. Цю функцію наголос виконує неза-

лежно від того, фіксується він на будь-якому складі, на будь-якій морфемі, чи ні, рухомий він чи нерухомий. Конститутивна функція покладена в основу всіх інших функцій словесного наголосу.

Парадигматична функція притаманна слову як елементу системи мови. Вона характеризує окремі слова і класи слів щодо їх протиставлення одне одному. Парадигматичний аспект є й у конститутивній функції. Він виявляється в протиставленні наголошених повнозначних слів, самостійних у акцентному відношенні, ненаголошеним службовим, що підпорядковуються з погляду акцентної організації сусіднім самостійним словам.

У мовах з різномісцевим наголосом, відповідно, і українській також, наголос у повнозначних словах є прикметою окремого слова чи класу слів і виконує таким чином **словорозпізнавальну** функцію. Це досить важлива функція словесного наголосу, завдяки якій наголос служить одним із формальних засобів системної організації лексики. Наприклад, різномісцевий наголос служить засобом розмежування слів з однаковим фонемним складом і виконує смислорозрізнявальну функцію: *мука́* – *му́ка*, *а́тлас* – *атла́с* і форморозрізнявальну: *во́ди* – *води́*; *ві́кликати* – *виклика́ти*.

Синтагматична функції – це та функція, яка завжди наявна в мовленнєвому ланцюжку. До синтагматичної функції словесного наголосу можна віднести й слововидільну.

Слововидільну функцію виконує наголос повнозначних слів. Однак, оскільки службові слова щодо акцентної організації приєднуються до повнозначних, то наголос виділяє не саме повнозначне слово, а фонетичне слово (повнозначне слово з енклітиками та проклітиками).

В українській мові, як і в інших східнослов'янських, наголос може бути предметом вивчення й фонетики, і морфології. З фонетичного погляду він припадає на якийсь певний склад слова, з морфологічного – на морфему, тобто, це означає, що в структурі певної морфеми цього слова (словоформи) є наголошений склад. При характеристиці акцентуаційних особливостей частин мови вживаються терміни: *кореневий* (накореневий), *префіксальний*, *суфіксальний* і *флексивний* наголос, а при акцентуаційному аналізі словоформ повнозначних (відмінюваних) частин мови – такі терміни, як *наосно́вний* і *флексивний* наголос.

Якщо за допомогою наголошування розрізняється й лексичне, і граматичне значення слів, що збігаються за своїм фонемним складом, то в таких випадках наголос виконує *семантико-граматичну* функцію. Це здебільшого буває тоді, коли графемно ідентичні слова належать до різних морфологічних класів: *муки́* – *му́ки*, *за́мок* – *замо́к*, *атла́с* – *а́тлас*, *ту́га* – *туга́*, *пра́ва* – *права́*.

У фразі значеннева, граматична та семантико-граматична диференціація фонемно однакових слів здійснюється за допомогою не тільки контексту, а й

наголосу. Ось чому й у контексті роль наголосу завжди є значною, часом навіть провідною у вираженні думки й забезпеченні комунікації. Тим більше, що інколи можливі конструкції, які спричиняються до двозначності у фразі. Наприклад, у реченнях: *Чи бачили ви такий **замок**?*; *Я не бачив цього **кулика***; *Як мені набридлило це **варення*** незрозуміло, з якою семантикою вжито слова *замок* (фортеця чи пристрій для замикання), *кулик* (снопик чи птах), *варення* (процес чи продукт). Тому в таких випадках відповідні слова спеціально позначаються наголосами.

Словесний наголос виконує ще й **стилістичну функцію**, коли він, будучи поставлений автором у тексті, несе певне функціонально-стилістичне навантаження. При цьому слово з цим наголосом (а він буває, як правило, змінений, деякою мірою незвичний) набуває якогось стилістичного забарвлення. Ось, приміром, яку функцію виконує поставлений письменником наголос у реченні – *Ах, я їй забула, що ви тут головний спец... **знáвець***, – навмисне поставила наголос на «я», щоб показати, що вжила обрубане слово. (П. Загребельний) [2].

Отже, теоретичне опрацювання спеціальної літератури, проведений аналіз чинних підручників та навчальних посібників дав можливість з'ясувати специфіку акцентологічної системи української мови, виділити особливості наголошування слів української мови, описати найважливіші функції наголосу української мови. У контексті вищезазначеного, першорядного значення у вивченні наголосу української мови набуває комплексна презентація мовного матеріалу, що охоплює складні питання наголошування слів в українській мові.

Відтак, недостатнє теоретико-практичне опрацювання аналізованої нами проблеми, невідповідність мовлення випускників загальноосвітньої школи нормам наголошування слів української мови, відсутність спеціальних досліджень, недостатня дієвість традиційних методик щодо розвитку мовлення учнів та студентів переконують у необхідності звернути належну увагу на нормативне наголошування слів української мови в процесі вивчення акцентологічної системи української мови.

Перспективи подальших пошуків у напрямку дослідження полягають у проведенні науково-дослідної роботи задля створення експериментальної методики розвитку культури усного й писемного мовлення суб'єктів освітнього процесу засобами просодії.

Література

1. Булаховський, Л.А., *Український літературний наголос (характеристика норми)*, Київ, Львів: Вища шк., 1947, 54 с.
2. Винницький, В.М., *Наголос у сучасній українській мові*, К.: Рад. шк., 1984, 160 с.

3. Головащук, С.І., *Складні випадки наголошення: Словник-довідник*, К.: Либідь, 1995, 192 с.
4. *Граматика словянська І. Ужєвича* / Підготували до друку І.К. Білодід, Є.М. Кудрицький, К.: Наук. думка, 1970, с. 73.
5. Єрмоленко, С., *Культура мови і мовні ідеали суспільства* / С. Єрмоленко // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: зб. наук. праць, 2010, Вип. 18, с. 90-94.
6. Караман, С.О., Караман, О.В., *Орфоепічний тренінг: Посібник*, КМПУ імені Б.Д. Грінченка, 2004, с. 8-13.
7. Пентиліюк, М.І., *Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах: підручник* / [М.І. Пентиліюк, С.О. Караман, О.М. Горошкіна та ін.; за ред. М.І. Пентиліюк, К.: Ленвіт, 2005, 400 с.
8. Потебня, А.А., *Ударение* / Підготувала к изданию В.Ю. Франчук. К: Наук. думка, 1973, с. 3.
9. Скляренко, В.Г., *Історія акцентуації іменників середнього роду української мови*, К.: Наук. думка, 1979, 120 с.
10. *Сучасна українська літературна мова: Підручник* / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас та ін.; За ред. М.Я. Плющ, 4-те вид., стер., К.: Вища школа, 2003, с. 74-76.
11. *Сучасна українська літературна мова: Підручник* / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А.П. Грищенка, 2-ге вид., перероб. і допов., К.: Вища школа, 1997, с. 21-22; 42-43.
12. *Сучасна українська літературна мова: навч. посібник для стул. вищ. навч. закл.* / С.О. Караман, О.В. Караман, М.Я. Плющ та ін.; За ред. С.О. Карамана, К.: Літера ЛТД, 2011, (с. 42-43), 560 с.
13. Тоцька, Н.І., *Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка і орфографія. Завдання і вправи: Навч. Посібник*, К.: Вища шк., 1995, с. 67-69.
14. Щербатюк, Г.Х., *Наголошування прикметників на -овий (-евий)*, у кн.: Рідне слово, К.: Наук. думка, 1974, вип. 8, с. 51-61.
15. Юшук, І.П., *Українська мова*, К.: Либідь, 2004, с. 127-128.